

ПРИЛОЗИ

О ПОЛИТИЧКОМ ЛИКУ ЛАЗАРА ТОМАНОВИЋА

I. — У покрету Уједињене омладине српске

Живот и рад Лазара Томановића може се поделити у два раздобља: далматинско и црногорско. Прву половину живота деловао је у Далмацији, а другу у Црној Гори. Али, као што је у току првога раздобља често одлазио на Цетиње и активно учествовао у друштвено-политичким кретањима и културно-просвјетним прегнућима Црне Горе, тако исто је и доцније, када је коначно прешао у Црну Гору, одржавао тесне везе са Далмацијом и вредно сарађивао у далматинским листовима и часописима. Према томе, Томановићев рад спада и у историју Далмације и у историју Црне Горе.

Томановић је рођен у поморској породици у Лепетанима, у Бокви Которској, 30. марта 1845. Три разреда основне школе учио је у свом родном месту, а четврти у Херцег-Новом, као питомац задужбине Николе Мусића, који је завештао своје имање манастиру Савини за школовање српских свештеника.¹ Тадашњи далматински владика Стефан Кнежевић чуо је за даровитог ђака у Савини и желео да он сврши прво гимназију и православну богословију у Задру, а после га је намеравао послати на теолошке студије у Русију. Томановић је дошао у Задар знамените 1860. године, када се широм Далмације распламсавао народни препород удружених Хрвата и Срба против аутономаша (талијанаша) и њихове доминације на словенским обалама Јадрана. Задар је био не само административни него и политички и културни центар Далмације. У Задру је Томановић остао седам година, учећи гимназију и истичући се својим знањем и талентом. Истовремено он је у овим крајевима први иницијатор, организатор и носилац покрета Уједињене омладине српске, који је настао у Војводини, али је заталасао и Далмацију.²

Томановић из Задра 3. марта 1868. јавља Антонију Хаџићу, председнику главног омладинског одбора, о растурању издања

¹ М. П. Костић, *Биографија Л. Томановића*, Стварање, Цетиње, год. XVII, бр. 9, септембар 1962.

² К. Милутиновић, *Црна Гора и Приморје у Омладинском покрету*, Историјски записи, Цетиње, год. VI, књ. IX, св. 1 за 1953.

Уједињене омладине српске у Задру: „По дужности, која тежи на сваког Србина, постарао сам се да на позив омладинског одбора припомогнем распростирање омладинских књига, не толико да фонд омладински припомогнем, јер је број незнатан према тим срећним земљама, колико да допре благодарна струја омладинска ако ће и кроз који живац успаваног Србства на овом српском приморју“.³ Број растурених омладинских издања у Задру и северној Далмацији није био велики, али је био доказ да се српска омладина заинтересовала за ствар и у овим крајевима.

Томановићевом иницијативом основана је у Задру српска ђачка дружина „Првенац“. Сачувана је молба 13 ђака да им се дозволи оснивање дружине и покретање ђачког листа. Први потписник ове молбе био је Лазар Томановић. Уз молбу приложен је и нацрт правила од 18 тачака. Пре него што их је потврдио, владика Кнежевић је додао још пет тачака, помоћу којих је хтео да поштри контролу над радом дружине и уређивањем листа.⁴ Међутим, испало је друкчије него што је он предвиђао: уредници и највреднији сарадници *Првенца* нису били богослови него већином гимназисти, и они му нису ударили клерикални него световни и демократски печат.⁵

Када је Скерлић писао своју познату монографију о Омладинском покрету, успео је доћи до врло мршавих података о оснивању прве српске омладинске дружине у Далмацији.⁶ Од самога листа Скерлић очевидно није имао у рукама ни један број. Тек пола века после појаве Скерлићеве књиге пошло је за руком Душану Берићу да пронађе *Првенац*, једини сачувани комплет, за којим се годинама трагало.⁷ Главна карактеристика *Првенца* за све време његовог излажења носи широко јужнословенско обележје. Безмало сви ти младићи — осим ретких изнимака — поборници су братства и јединства Јужних Словена, а у првом реду Срба и Хрвата. У којој је мери *Првенац* био далек од православног клерикализма можда најречитије показује чињеница да лист није доносио никакве славопојке ни владици Кнежевићу, ни ректору богословије, ни члановима конзисторије, ни архимандритима и игуманима далматинских православних манастира, али је зато са симпатијама писао о народним препородитељима Миху Клаићу и Ловру Монтију, одлучним противницима клерикализма и реакције.⁸ Овакав став Омладинског покрета наишао је на подршку не само код далматинских Срба него и код Хрвата. Задарски *Narodni list* објављује чланак, у коме са

³ Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 3696.

⁴ Хисторијски архив у Задру, списи далматинске православне епархије, св. 92, бр. 40/сем. Пр. 21. IV 1866.

⁵ К. Milutinović, *Vojvodina i Dalmacija 1760—1914*, Нови Сад 1973, 90—98.

⁶ Ј. Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848—1871)*, Београд 1966, 103—104.

⁷ D. Berić, *Iz književne prošlosti Dalmacije*, Сплит, 1956, 113.

⁸ *Првенац*, год. I, бр. 1, 1866.

признањем указује на пример Уједињене омладине српске⁹, доноси одлуке омладинске скупштине и после неколико дана позив главног одбора „свима омладинским задругама, члановима и пријатељима“.¹⁰ Уредници и сарадници *Првенца* били су одушевљени оваквим афирмативним писањем *Narodnog lista*, па су и они сарађивали на *Prilogu uz Narodni list* под уредништвом Ивана Данила, ранијег професора задарске гимназије, отпуштеног из службе због активног учешћа на Свесловенском конгресу у Москви 1867.¹¹ Од српских омладинаца највреднији Данилов сарадник био је Лазар Томановић, чији су чланци о источном питању били запажени широм Далмације и Боке.

Поред сарадње у *Narodnom listu* Томановић је већ као гимназиста сарађивао и на *Србско-далматинском магазину*¹², а почео је слати своје дописе и Светозару Милетићу за његову *Заставу*, тада најчитанији српски лист, који је допирао у све југословенске земље. Томановић је у почетку слао само кратке дописе о раду дружине „Првенац“ и о ширењу Омладинског покрета по Далмацији, а када је видео да их Милетић редовно објављује, прешао је и на сложеније теме, на политичка кретања и друштвена збивања, која су у оно доба народног препорода постајала све чешћа и заталасала не само омладину него и шире слојеве.¹³ Милетић, који је *Застави* од самога почетка дао широко јужнословенско обележје, дочекао је раширених руку Томановићеву сарадњу и доносио његове дописе и чланке, који су одмах запажени и коментарисани не само у Далмацији него и у осталим нашим земљама и покрајинама.

Што се више приближавала матура то је Томановић све јасније увиђао да му свештенички позив — који му је владика Кнежевић наменио — ни најмање не одговара и да у томе неће наћи смисао живота. Његове амбиције биле су усмерене публицистици и политици, а не теологији. Зато се обратио писмом Антонију Хаџићу, секретару Матице српске, с молбом да му издејствује једну од стипендија Саве Текелије за идућу школску годину. Писмо је упућено на праву адресу; Хаџић је већ раније запазио Томановићеве дописе у *Застави*, показао је много разумевања за младога Бокеља и тако је он постао први Текелија-

⁹ *Prilog uz Narodni list*, бр. 26, 1868.

¹⁰ *Ibid.*, бр. 28, 1868.

¹¹ К. Milutinović, *Sveslavenski kongres u Moskvi 1867*, Старине JAZU, књ. 54, Загреб 1969.

¹² О *крсном имену*, Србско-далматински магазин, Задар XXVII, 1968.

¹³ У току првих година своје сарадње Томановић је објавио неколико запажених написа: опис Црногорског збора на Цетињу (*Застава*, бр. 31, 1868); Из Далмације на Видовдан (*Застава*, бр. 52); У последњем часу, предлог да се IV скупштина Уједињене омладине српске одржи на Цетињу (*Застава*, бр. 86, 1869); Са омладинске скупштине, чланци о раду омладинске скупштине у Кикинди, којој је присуствовао (*Застава*, бр. 102, 104, 105, 106, 1869).

нац на Јадрану. Осми разред завршио је у српској гимназији у Новом Саду и ту матурирао у јуну 1869.¹⁴

Из Новог Сада Томановић је често правио излете у Срем, нарочито у Карловце и у Фрушку гору, и одатле слао дописе за дарском *Narodnom listu* и *Србско-далматинском магазину*. Од ових дописа свакако је понајзанимљивији осврт на светосавску прославу у Иригу 1869. То је за Томановића био двоструки доживљај: присуствовао је једној општенародној свечаности, која се одржавала сваке године у иришкој читаоници, једној од најстаријих српских читаоница у Војводини, говорио је на њој и био топло поздрављен од огромне масе, која је до последњег места испунила не само све просторије читаонице него и двориште и оближње куће. Томановић је користио ову прилику да изрази своју радост што му је Матица српска поклонила своје поверење и изабрала га за Текелијиног стипендисту и што је Читаоница у Иригу изабрала за своје почасне чланове његове земљаке Стефана Митрова Љубишу и Божидара Петрановића:

„Та ево пред вама једног Србина из далеке Боке Которске, на ком се посвједочило да се Срби више не дијеле по провинцијалним именима, него да су Срби сви једнаки, ма звали се они Бокези, Далматинци или Бачвани; и заиста биће више од једног Ирижанина да је био учесник, када Матица српска на последњој својој скупштини сруши барем те преграде које нас грозно разкидају. Па ево још ће честити Ирижани бацају поглед на удаљену Далмацију и Боку Которску и награђују њима два сина, Љубишу и Петрановића, почасним чланством ове читаонице, као народне борце на приморју србском“.¹⁵

На крају свога говора Лазар Томановић, који је у младости био и песник, развија визију далеке будућности, када ће већ тада планирана јадранска пруга повезивати Србију и Војводину са црногорским приморјем и Далмацијом:

„Па када се духовне свезе између нас утврде, када се Дунав са Јадранским морем споји, кад почну звиждати железнице преко србских брда и долина, када ће Србин ручати у Новом Саду а на вечеру стићи у Дубровник и Котор, када буду сви крајеви србски између себе посредно скопчани, и опет цјелина србска преко свога приморја у додиру са бијелим свијетом, — када се све наше духовне силе у једно споје, и кад сви Срби буду радници у једној кући око једне цијели: онда ће тек србски народ из мртвих васкрснути, онда ће озарен сунцем просвјете новим жи-

¹⁴ Доцније, већ као студент права у Грацу (3. XI 1871) Томановић се поново обратио А. Хаџићу, с молбом да се заузме у Матици српској да добије „помоћ од оне своте што је одређена за припомоћ Текелијанцима на страни“. У истом писму Томановић јавља Хаџићу: „Препоручио сам и Лази Костићу кад је био на Цетињу, ал' се бојим да ће бити ме забора-вио, него му напомените“ (Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 3681). Томановић је и овога пута добио тражену припомоћ. Он је већ од раније био сарадник на Матичиним књижевним издањима. Нарочито је био запажен његов путопис *Залив Которски*, објављен у наставцима у Матици (бр. 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33 и 34, 1868).

¹⁵ Л. Томановић, *О заједници српској*, Србско-далматински магазин, XXVIII, 1869.

вотом проживјети, онда ће тек почети да врши велики свој позив у људској породици: унапређивање и усавршавање патећег људства...¹⁶

Томановић је овај свој говор послао Ђорђу Николајевићу, који га је објавио у последњој свесци *Магазина*, коју је он уређивао. Има у томе нечега симболичног: напуштајући за увек уређивање часописа, који је с љубављу издавао и уређивао читаве две деценије, Николајевић је у тој својој последњој свесци објавио прву визију јадранске пруге, која ће се градити један век касније, да буде мост који ће спајати наше земље и народе с једнога краја будуће Југославије до другог, али не више политички и географски поцепаних земаља, него уједињених у једну велику заједницу слободних социјалистичких република.

II. — Бранилац бокелског устанка

Као студент права, прво у Будимпешти а затим у Грацу, Томановић будно прати писање далматинске штампе, дописује се с друговима у Далмацији и Боки, добива од њих директна обавештења о тамошњим политичким кретањима и реагује на њих низом чланака и дописа. За време школских ферија одлази у Далмацију и Боку, и отуда шаље дописе са терена. Није било ни једног важнијег догађаја на словенским обалама Јадрана о коме он није доспео да напише макар најкраћи допис, а често и посебне чланке и уводнике. Осим у *Застави*, Томановић је сарађивао и у новосадском *Народу*, листу Јована Суботића, и у *Панчевцу* Јована Павловића. Све су то били органи Милетићеве Српске народне странке, који су читани не само у Војводини него и у осталим југословенским земљама.

За време бокелског устанка (1869), који се није ограничио само на Кривошије, него се распламсао по целој Боки, Томановић је написао неколико значајних чланака, у којима је оштро жигосао казнене експедиције генерала Вагнера, ћесарско-краљевског намесника за Далмацију, који је велики део Боке претворио у згаришта. У једном свом чланку Томановић износи ове појединости:

„Па шта веле званични извјештаји? Кличу да царска војска напредује; да је цела Жупа спаљена; да је Поборје и Мајина преобраћена у прах и пепео; да је варошица Брајић до темеља разорена; да је иста судба постигла још више места; да „храбра“ војска ракетама и топовима брише са лица земље и људе и села; да је код Трините после боја нађено 30 мртвих жена, које су ишле да покупе рањенике, но на којима је „храбра“ војска из заседе огледала вредноћу својих пушкака острагуша“.¹⁷

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Застава, 2. XI 1869.

У значајном чланку *Вешала и мир* Томановић оштро осуђује Вагнерове казнене експедиције, преке судове и подигнута вешала у Котору:

„Ако је свачија душа човечанска ужасом одбегавала и од саме помисли на вешала што их беше подигао Митхад-паша у Рушчуку, Осман-паша у Сарајеву и Омер-паша у Канеји, што да чини србска душа кад погледа на вешала што их подиже барон Вагнер, оличени и Митхад и Омер и Осман-паша, на сред Котора!... Какве награде чекају барона Вагнера за његова тако грозна недела и злочинства, што уради у Боки Которској под плаштом царског пуномоћства?“¹⁸

После два дана Томановић износи пред јавност низ нових појединости о свирепостима Вагнерове солдатеске: „У Жупи се поступало горе од Турака и Татара... За име божје, живимо ли ми још у Европи, или се налазимо међу Зулукаферима, Хотентотима и Индијанцима?“¹⁹

Два месеца доцније, Томановић је овом добродошлицом поздравео наименовање генерала Вагнера за новог министра земљске одбране у влади дворског саветника Леополда фон Хазнера:

„И чуј, народе, како се казне ти злочинци: место да таква особа седи пред форумом правде на оптуженичкој столици, један Вагнер седи у министарском фотељу! Ето правде аустријске!“²⁰

Бечка режимска штампа је наслућивала да је Црна Гора индиректно помагала бокељски устанак, па је пуне две године водила безобзирну кампању против Црне Горе, сматрајући је као предстражу Русије на Балкану. Од бечких листова најагресивнији био је орган Младонемачке странке *Deutsche Zeitung*. У једном свом уводнику овај лист, између осталог, пише:

„На далеком Југу, у отаџбини Канибала, који убијају заробљенике, озлеђују рањенике и онда дају од велесиле Аустрије готовим новцем одкупити своју тежњу према миру, у которском округу, у коме станују Грци, нема ни једне цркве и ни једног манастира који није барем делимично подигнут руским новцем, чија звона, одежде, књиге и црквене утвари нису дарови руског цара. Сви погледи и наде целог овога округа управљени су преко Црне Горе у Русију...“²¹

У истом чланку се књаз Црне Горе назива „поглавицом варварске хорде“, а намесник Далмације аустријски генерал Родић „Грком“, који се „у рукавицама и са склопљеним очима“ опходи са „канибалима“, тражи се његово смењивање и захтева да се на његово место постави „снажна рука, трезвена глава и поштено

¹⁸ Ibid., 5. новембар 1869.

¹⁹ Ibid. 7. новембар 1869.

²⁰ Ibid. 23. јануар 1870.

²¹ Deutsche Zeitung, Wien, Nr. 123, 1872.

срце једнога Колера“, мислећи на војног заповедника Чешке, о-
крутног генерала Колера.²²

У истом чланку се тврди да је у Шибенику „несигурност
у тој мери порасла да нико не сме без оружја крочити из варо-
ши“ да се „злочини и насртаји на власништво умножавају и да
се суровост становништва увећава на најгрознији начин“.²³

Коментаришући овакво писање бечкога листа, Томановић
подиже крајичак завесе са политичке позадине ове кампање и у-
казује на праве разлоге:

„Зато што је Шибеничко становништво дошло до потпуне своје све-
сти, те се не да више од неколико дошљака, поталијањених Шваба, у
својим општинским стварима јашити, зато је „поштени“ Немац подигао то-
лику буку да изгледа да је у Шибенику горе но што беше пре неколико
година у Сирији. Али ни једног јединог факта не наведе од „силних зло-
чина и опасности“ које овладаше одкад народна странка уђе у представ-
ништво. А зашто? Јер није истина, јер је гола лаж и само излив пакости
водила писцу перо“.

Томановић одговара и на денунцијације бечкога листа о
„руској пропаганди“ у Боки Которској:

„Шваби је три у оку што је свака црква даривана руским даром, и
то је кримен... А зашто нису швапске владе давале бар бокељским црк-
вама штогод за онолику драгоцену крв, коју су од тог народа за своје ко-
ристи узимали, па не би Русија имала где давати? Срам вас било, безоб-
разници! Сисате крв народу на памук, живите о народном зноју, а не знате
ни како се зове тај народ по имену. Ни толико вам култура не допире, да
знате да су то Срби а не Грци. И ви још мислите да сте позвани ширити
цивилизацију!“

За време својих студија у Будимпешти и Грацу, прво као
члан „Преоднице“, а затим „Србадије“, активних дружина Ује-
дињене омладине српске, Томановић је имао прилике да се бли-
же упозна са антиклерикалним ставовима војвођанских омлади-
наца и народњака, који су под руководством Светозара Милети-
ћа водили смишљену борбу против православних клерикалаца,
који су стајали на режимским позицијама и налазили подршке
у владајућим класама Беча и Пеште. Томановић је одмах уочио
сличност између политичког понашања православних клерика-
лаца у Војводини с онима у Далмацији: првима је стајао на челу
бачки владика Герман Анђелић (каснији од владе наметнути па-
тријарх), а другима далматински владика Стефан Кнежевић, по-
литички једномишљеник и савезник талијанаца. И један и дру-
ги водили су противнародну политику. Против Кнежевића међу
првима је устао Стефан Митров Љубиша, народни посланик Боке
Которске у Далматинском сабору и аустријском парламенту
(Reichsrat-у), који је подигао народне масе Боке и северне Далма-

²² Ibid.

²³ Ibid.

ције и организовао их за борбу против овога владике, који је отворено сарађивао с талијанашким вођама Луиђијем Лапеном и Антонијем Бајамонтијем.²⁴ Напоследку су против Кнежевића устали и његови некадашњи питомци из задарске гимназије и богословије, и то они најбољи и најсмелији. Међу њима се налазио и Лазар Томановић, сада већ студент права, који је написао посебан чланак, у коме је овако демаскирао његов лик:

„Ено владике Кнежевића, где носи скут Лапени и где пред читавим славенством, пред светом, својим гласом, подпомаже тог новог Терзиту. Лапена је усамљен у Рајхсрату: Бајамонти није ни дошао, а Љубиша подиже свој глас за народ и разлеже се на ужас неким србски језик по Рајхсратској дворани; али је владика Кнежевић ту, он, србски владика, не напушта то најмљено владино оруђе. Најмљени Лапена, који се именује вођом талијанске странке, мора да своју дужност врши. . . А владика србски Кнежевић не стиди се подржавати једнога Лапену!“²⁵

Будућа српска интелигенција у Далмацији — која је своје средњошколско образовање добила у задарској гимназији и богословији, у интернату православног семеништа, под патронатом владике Кнежевића — полазила је другим путевима, супротним од његовог пута, оним путевима којима је већ ишла војвођанска омладина, под заставом Светозара Милетића. Један од ових омладинаца, који је српску далматинску омладину повео новим путевима, био је Лазар Томановић.

III. — Српско-хрватски односи

Српско-хрватски односи, који су се у раздобљу од 1848. до 1870. повољно развијали, погоршали су се после прве победе народњака на посланичким изборима за Далматински сабор 1870. Ова победа извојевана је захваљујући заједничким напорима Хрвата и Срба, удружених у оквиру јединствене Народне странке. Међутим, убрзо после ове значајне победе долази до првих неслагања и размимоилажења. Повод је дао италијански иредентист Валуси, који је у једном свом чланку назвао Јадранско море „нашим морем“ (*mare nostrum*). Овакво писање изазвало је разумљиво реаговање хрватске и српске штампе, само на различите начине. Третирајући питање будуће припадности Далмације у оквиру решавања источног питања, Лазар Томановић је упозорио да „не треба заборављати да је Далмација приморје Босне и Херцеговине и Црне Горе“.²⁶ У полемику се умешао и Јосип Мишкатовић, који је до недавно стајао на јужнословенским позицијама, а сада одједном прелази на великохрватско становиште,

²⁴ К. Милутиновић, *Политички лик Стефана Митрова Љубише*, Бока VI—VII, Херцег-Нови 1975.

²⁵ Л. Томановић, *Владика Кнежевић*, Застава, 1. фебруара 1860.

²⁶ Л. Томановић, *К далматинском питању*, Народ, Нови Сад, 20. фебруар 1871.

позивајући се на хрватско историјско и државно право. У свом чланку Мишкатовић долази до оваквог закључка: „Риечју, Хрватској се узима Далмација, Војна крајина, Срием, можда и Славонија, с друге стране Талијани нека узму Истру до Риеке, Ниемци Словенију, онда бог поживи братимство србско и хрватско“.²⁷

Овако уопштавајући ствар, Мишкатовић је изгубио из вида да су се главни политички представници Срба из Хрватске и Војводине изјашњавали за сједињење Далмације с Хрватском и Славонијом, сматрајући то као прву етапу у процесу уједињавања свих јужнословенских земаља. На Мишкатовићев чланак реаговао је Томановић новим чланком, у коме је поставио две алтернативе: или живо народно право или преживело историјско право? Он сматра да „уједињена Италија и Њемачка јамац су нам да ће начело живог права народног побједити и на Југоистоку Европе...“²⁸

Томановић је за време својих студија у Грацу (1870—1874) био активан не само публицистички него и друштвено. У Грацу је тада студирало преко 40 Далматинаца, који су основали и своју студентску дружину под именом „Биоково“. Главни иницијатор и први председник ове дружине био је сам Томановић. На састанцима су не само читани текстови из области књижевности и науке него и вођене дискусије о актуелним друштвено-политичким питањима. Чланови „Биокова“ били су незадовољни новом оријентацијом Народне странке и писањем *Narodnog lista* после победе на посланичким изборима. У својим успоменама Томановић је забележио и овај детаљ: „Како је *Narodni list*, као орган саборске већине, морао промијенити програм, била је сазвана скупштина његових акционара да то учини. „Биоково“ је упутило тој скупштини протест против те промјене, који је био изражен у Задру, а мени се приписивао“. Међутим, Томановић не каже ништа конкретно о томе да ли је он заиста имао макар индиректног удела у припремању овога омладинског протеста.

Као председник „Биокова“ Томановић је, изгледа, био гласнији и борбенији од осталих својих другова и дошао у сукоб и са полицијом, која је будно пратила кретање југословенских студената. Због једног инцидента одлежао је, са још неколико другова, десет дана у полицијском затвору, о чему су и новине писале, што је још више подигло његову популарност у Боки и Далмацији.

За време босанско-херцеговачког устанка (1875—1878) српско-хрватски односи још више су се заоштрили. Владајуће класе Беча и Пеште вешто су искористиле антагонизам између великосрпских и великохрватских националиста да убаце јабуку раздора између њих применом опробаног начела: „Divide et impe-

²⁷ J. Miškatović, *Priepor za Dalmaciju*, Заточник, Сисак, 10. марта 1871.

²⁸ Л. Томановић, *Ненадни „приепор“ о Далмацији*, Народ, 1. април 1971.

на“. Док је књаз Милан покушавао да присаједини Босну Србији, а књаз Никола да прикључи Херцеговину Црној Гори, дотле је Аустро-Угарска развила разгранату пропаганду да без великих жртава приграби и Босну и Херцеговину, и поново закорачи на Балкан. Хрвати су били подељени. С једне стране, Штросмајер и Рачки остали су на својим јужнословенским позицијама, али с друге стране велики део католичког клера дао је подршку Бечу. У томе су се нарочито истицали својом ревношћу фра Грго Мартић у Босни и каноник Миховил Павлиновић у Далмацији. Мартић је некада у своме *Osvetniku* опевао Луку Вукаловића и његове устанике, а Павлиновић је у својим песмама и беседама величао Србију и Црну Гору. У новој ситуацији, под утицајем Беча и Ватикана, Мартић саставља меморандуме Фрањи Јосифу, а Павлиновић у својим *Hrvatskim razgovorima*²⁹ отворено тражи да Босна и Херцеговина припадну Аустро-Угарској. Лазар Томановић као добровољац одлази на Цетиње, преузима уредништво *Гласа Црногорца* и у њему пише низ чланака, у којима брани политичке претензије Црне Горе. Осим тога, сарађивао је и у венецијанском листу *Il Тетро*, који је стајао на антиаустријским позицијама и подржавао ослободилачке напоре Јужних Словена. Сећајући се ове сарадње, Томановић износи ове појединости у својој аутобиографији:

„Ја сам у току ове године и до Берлинског конгреса војевао у италијанској штампи за слободу Босне и Херцеговине и за права Србије и Црне Горе. Против мога писања устаде др. Коста Војновић, у истој штампи, коме уступише место обзиром на његов високи положај ректора Загребачког Универзитета, и са резервом да му се одговори. Ја сам му одговорио у три чланка и он се више није чуо“.³⁰

На посланичким изборима за Далматински сабор, обављеним 18. XI 1876, Томановићеви политички једномишљеници истакли су његову кандидацију у Боки против званичног владиног кандидата конта Ђуре Војновића, председника Далматинског сабора, добро уписаног на бечком двору. Иако је Томановић тада био још млад човек, без положаја, победио је на изборима свога моћног противника. Бока је, поред Томановића, изабрала и Стефана Митрова Љубишу, свога дугогодишњег посланика у Далматинском сабору и аустријском парламенту. То је изазвало незадовољство у режимским круговима, што је имало крупних политичких последица. У својим успоменама на почетке политичког рада, Томановић је забележио овај карактеристичан детаљ:

„У почетку 1877. Сабор је био сазват и поништен мандат Љубишин, а мој одобрен већином гласова. Али ја нијесам хтио ступити у клуб са-

²⁹ Прво издање ове књиге изашло је под насловом *Razgovori* у Задру 1876; друго издање под насловом *Pučki spisi* у Задру 1876; треће издање под насловом *Razgovori o slovenstvu, jugoslovenstvu, srbohrvatstvu* у Задру 1876; четврто издање под насловом *Hrvatski razgovori* у Задру 1877.

³⁰ *Биографија Л. Томановића*, 616.

борске већине, него су код мене долазили народни посланици Срби. Тако се зачела Српска странка у Сабору. Ту сам имао повода да се покажем што сам био и до тада. И то ме увело у црну књигу Аустрије“.

На једној од првих пленарних седница Далматинског сабора (5. фебруара 1877) долази до сукоба између Томановића и Миховила Павлиновића. На дневном је реду законски нацрт о увођењу српско-хрватског језика у учитељске школе. Томановић у начелу прихвата предложени нацрт, али истовремено поставља захтев „да у препарандији српски препарандисти уживају исту равноправност као хрватски“ и да читаоница поред хрватских листова и часописа прима и српске. Тим поводом долази до овог дијалога:

Павлиновић: У чему би се тај који се зове Срб, разликовао од нас Хрвата, ваљда по вјери?

Томановић: Није.

Павлиновић: Или по обичајима?

Томановић: Ни то није.

Павлиновић: Дакле по чему?

Томановић: По осјећању, господине, по осјећању.³¹

До новог сукоба између Томановића и Павлиновића долази поводом изненадне смрти Стефана Митрова Љубише. Томановић објављује некролог у *Застави*, у коме износи и његове врлине и мане, и успоне и падове.³² Али, Павлиновић се осетио тангиран извесним алузијама и реаговао посебним чланком *Apoteozis Ljubišina i dr. L. Tomanović*.³³ Полемика се настављала и све више заоштравала, са много претеране анонимности са обе стране, продубљујући националистичке супротности и стварајући јаз између Срба и Хрвата, на велику штету и једних и других.

Томановић је узео активног учешћа у оснивању Српске народне странке и у докретању страначког органа *Српског листа*. На његов предлог за првог уредника је изабран Сава Бјелановић, који га је уређивао све до своје смрти. Главни сарадник му је био сам Томановић, који је написао неколико стотина потписаних и непотписаних текстова (од уводника до ситних бележика) у раздобљу од 1880. до 1891, када је коначно прешао у Црну Гору. У својој аутобиографији Томановић је само сасвим укратко наговестио разлоге који су га преломили да за увек напусти Далмацију:

„Све то допринесе да сам ја узалуд довршио седмогодишњу адвокатску праксу. Шта више чекало се да поднесем дотичну свједоцбу, па да будем оптужен за превару. Предсједник Адвокатске коморе Сарака у Дубровнику савјетује ме да пођем у Задар код предсједника Сабора Војновића, који је интимни пријатељ предсједника Апелационог суда. Ја се није-

³¹ Izvješća brzopisna i analitična XVI zasjedanja zemaljskog sabora dalmatinskoga, Задар 1877, записник са сједнице од 5. фебруара 1877.

³² Застава, 20. децембар 1878.

³³ Narodni list, Задар, 11. јануара 1879.

сам хтио понизити и одрећи своје прошлости, него сам примио понуђено ми мјесто уредника *Гласа Црногорца*, да замијеним др. Лазу Костића“.³⁴

Цела ова афера са тобожњом „преваром“ била је монтирана и вештачки исконструисана с провидним циљем да се Томановић политички дисквалификује и онемогући за даљу борбу. Али, он није хтео да се понизи и моли за милост председника Сабора, конта Ђура Војновића, којег је победио на посланичким изборима у Боки 1876. Напустио је за увек вољену Далмацију и нашао у Црној Гори своју другу отаџбину.

IV — Увођење уставности у Црној Гори

Почетком XX века извршене су у Црној Гори значајне и многоструке реформе у правосуђу и државној администрацији. Као одличан правник, доктор права Градачког универзитета, Лазар Томановић је постављен прво за судију, а затим и за председника Великог суда на Цетињу, који је он преуредио и организовао на новој, модерној основи.

У двема сачуваним верзијама своје аутобиографије Томановић говори врло сумарно и непотпуно о процесу увођења уставности у Црној Гори, али је сачувано једно његово својеручно писмо, датирано у Херцег-Новом 14. новембра 1928, а упућено проф. унив. др Федору Никићу, који му се обратио са низом конкретних питања о овој проблематици. Ово писмо је писано при крају Томановићевог живота, када он више није био онако слободоуман и демократски оријентисан као у младости, у доба Омладинског покрета. Сећајући се старих патријархалних времена, он их је идеализовао, као што се то дешавало код многих писаца када у старости пишу успомене из младости. Евоцирајући Црну Гору у прошлости, Томановић је писао:

„У њој није било писаних закона, него правних обичаја, по којима су дјеца у домаћем васпитању учила, што ваља чинити и што не ваља чинити. А људи су се владали у друштву по овом моралном закону: 'Све за образ, а образ ни за што'. Па је свака кућа чувала своју част у Братству, које је опет чувало свој углед у Племену, међу осталим Племенима. Тако су Племена пазила, која ће боље вршити своју дужност према Црној Гори. Сваки Црногорац осјећао се атомом суверенства, па није чекао ни чију команду. Чувао је Црну Гору више него своју кућу“.³⁵

Томановић се сећа многих детаља и појединости из предисторије припремања и доношења Устава, још пре него што је постао председник црногорске владе, док је још био председник Великог суда на Цетињу. Судска реформа (1903) „ослободила је Господара од судске дужности“ усвајањем Казненог законика

³⁴ Биографија Л. Томановића, 616.

³⁵ Писмо Л. Томановића од 14. новембра 1928. Ф. Никићу. — За препис овога писма дугујем захвалност проф. Ф. Никићу.

Краљевине Србије „са малим измјенама“. Књаз Никола је и даље долазио у Велики суд, покретао разговоре и давао иницијативе. Томановић овако евоцира сећања на ове припреме и предрадне:

„1905. Господар дође у Велики Суд и сједе за столом међу члановима Великог Суда, па поведе ријеч о Уставу (...). На Лучиндан издао је проглас за Народну Скупштину, која се има сваке године сазивати, као што се у прошлости сазивала кад је требало. У присуству великодостојника и неких професора он је образложио и предложио Одбор, који ће дотични ‚Закончић‘ саставити, што је било општим задовољством примљено. По томе ‚Закончићу‘ Влада је имала да сваке године на Лучиндан сазове Народну скупштину и да јој поднесе буџет за идућу годину, а народни посланици имали су право, да чине примједбе, на дохотке и расходе да их Влада узме у обзир у буџету идуће године. Тај предлог Одборов био је прочитан пред горе поменутих у Двору. Сваки чланак био претресен и одобрен. То је била нека врста Консултативне Скупштине, која се бринула само за народну економију“.³⁶

Томановић је, у истом писму, изнео и карактеристичну епизоду о самом прихватању и проглашењу тога „Закончића“:

„Није прошло неколико дана Господар нас све опет позива и изјављује: ‚Хоћу Устав! Па задаје да се прочита. Изненађени, ми смо га с неким малим измјенама примили без поговора (...). Има се још сазвати Народна Скупштина и свечано прогласити. Трбало је зато ту свечаност одлучити. Како је у Аустрији тихо по једној наредби Устав био уведен, ја сам се био приправио против полагања заклетве на октроисани Устав и — нетражени од народа; али је већ било касно. Морао сам и ја присуствовати тој свечаности, коју сам сматрао као највишу несрећу“.³⁷

Велики је пропуст што Томановић ни у овом писму, ни у својој аутобиографији, ни другде, не износи детаљније податке о овом планираном покушају пружања отпора наметању и проглашењу октроисаног устава. Тај „Закончић“ је једногласно прихваћен и свечано проглашен, а да нико из опозиције није ни покушао да пружи отпора. Посланици свих политичких група положили су заклетву на тај устав, којим нико није био задовољан.

Међутим, Томановићу је било стављено у дужност — под неповољним условима — да овај октроисани устав уведе у живот и примењује. У истом свом писму Томановић признаје:

„И најзад било ми је суђено да тај Устав уводим! Промијениле су се двије Владе, које је Скупштина из своје средине саставила, по овлашћењу Господареву, па раздвојене у два равнбројна тора није могла ништа закључити. Него сам морао ја као Вирилац доћи на Владу“.³⁸

То је доба када се Црна Гора од деспотије претварала у уставну државу. Тај процес ишао је тешко и споро, јер је књаз Никола био навикао на ранији аутократски, апсолутистички режим, па се морао постепено прилагођавати духу новог доба. За те велике задатке били су потребни људи ширих видика, и вични вођењу једне сложене политике, на променљивој балканској

³⁶ Ibid.

³⁷ Ibid.

³⁸ Ibid.

ветрометини, на судбоносној раскрсници Истока и Запада. Избор књаза Николе пао је на Томановића, коме је поверио мандат за састав нове владе, с изричитом жељом да преузме и министарство спољних послова и, привремено, министарство правде. На овим одговорним руководећим положајима Томановић је остао од 4. априла 1907. до 6. јуна 1912. То је доба анексионе кризе, велеиздајничких процеса, појачаног германског продора на исток и предвечерја балканских ратова.

V — *Drang nach Osten*

Најкрупнији политички догађај за време Томановићевог министровања био је проглашење анексије Босне и Херцеговине 7. јунобра 1908. Овим актом Аустро-Угарска је једноставно, без знања и одобрења великих сила, потписница Берлинског уговора (1878) — последице 30 година окупације — анектирала ове земље и изазвала тешку анексиону кризу. Томановић је о овом догађају писао у два маха: први пут 1909, непосредно после завршетка анексионе кризе, као активан министар и председник владе Црне Горе, у књизи *Поводом анексије Босне и Херцеговине* (Цетиње, 1909); други пут 1921, после Уједињења, из историјске перспективе, у својим мемоарима *Из мога министровања* (Нови Сад, 1921). У овим списима има низ непознатих података о спољној политици Црне Горе у доба анексионе кризе, нарочито у другој књизи.

Књаз Никола је дознао за анексију дан уочи њенога проглашења. Он је хитно позвао Томановића и сердара Јанка Вукотића у двор, иако није било време за аудијенцију. Кнез их је дочекао речима: „Сада ми дође депеша из Петрограда да ће сјутра изаћи манифест о анексији Босне и Херцеговине, него ајте, заложите што, па на уру да сте код мене“. На уговореном састанку закључено је да се припреми протестна нота свима потписницима Берлинског уговора, да се разради Томановићев пројекат прогласа „којим ће се припремити народ на рат“, и да се сазове Народна скупштина.³⁹

³⁹ Протестна нота је гласила: „У име књажевске владе част ми је ставити Вам до знања, да она сматра анексију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске као самовољну повреду Берлинског уговора. Ако силе потписнице овог уговора буду признале овај акт као свршену ствар, књажевска влада сматраће да се тим ништи целокупни тај уговор и да ослобађа Књажевину од свих обавеза, које из њега проистичу, нарочито оних које су предвиђене чл. XXIX, а које ограничавају суверенска права Црне Горе над њеним приморјем, њеним лукама и њеним водама. Књажевска влада гаји наду да ће њено горе истакнуто гледиште наићи на одобравање владе“ (Л. Томановић, *Из мога министровања I. Односи са Аустро-Угарском*, Нови Сад 1921, 29—30). Први одговор на ову ноту стигао је из Лондона од министра спољних послова Едварда Греја, „да Енглеска неће допустити самовољно рушење међународних уговора од појединих потписница...“ (Op. cit. 31).

Вест о анексији Босне и Херцеговине изазвала је оштро реаговање народних маса, нарочито у градовима. На Цетињу је дошло и до већих демонстрација „против аустро-угарске легације, којима полиција није могла на пут стати, него је требало улице, које воде у легацију, војнички стално затворити“

Барон Кун, аустроугарски посланик на Цетињу, одбио је црногорску протестну ногу, али је одмах сутрадан дошао у двор да књазу Николи „понуди преговоре, стављајући му у изглед проширење граница у Херцеговини“. Књаз је био склон, али је ипак консултовао министре и саопштио им понуду о преговорима. Томановић је забележио ове појединости: „Ми сви у један глас, као да смо се договорили, изненађени, устадосмо против те мисли. Пошто је саслушао нас, одма рече: „Бога ми, имате разлог!... (. . .) Ја ћу му рећи, да ми влада не допушта! Изгледало нам је да је Господару мило било, што смо тако покварили постигнути успјех аустро-угарског дипломате...“⁴⁰

Књаз Никола је одобрио сазивање пленума Народне скупштине у ванредно заседање ради заузимања става према анексији Босне и Херцеговине. Одржане су три тајне седнице, којима су присуствовали само народни посланици и чланови владе. У донесеној резолуцији се захтева од владе „да се предузму мјере како ће се угрожени интереси Српскога Народа и част Црне Горе сачувати и наша народна завјетна мисао остварити. Све што Књажевска Влада у овом смислу буде предузела, наћи ће једнодушно одобрење Народнoг Представништва и цијелог нашег народа“ На крају овога заседања пленума прочитан је поздравни телеграм Народне скупштине Краљевине Србије и одговор Народне скупштине Књажевине Црне Горе, који су једногласно примљени и одушевљено поздрављени од читаве дворане. У одговору се каже, између осталoга:

„Народна Скупштина Књажевине Црне Горе с највишим усхићењем прима братски поздрав Народне Скупштине Краљевине Србије и шаље јој отпоздрав, увјеравајући је да ће Црна Гора све своје силе пренијети на жртвеник Народнoг Уједињења (. . .) Увјерени да и под Авалом осјећају и мисле као под Ловћеном, иштемо да Србија и Црна Гора сад или икад подигну заједничку заставу за обрану српских светиња“.⁴¹

Везе између Београда и Цетиња учвршћују се и дипломатским путем. Посланик Краљевине Србије Јован М. Јовановић враћа се на Цетиње, а сердар Јанко Вукотић путује у Београд са посебном мисијом „да утврди братски споразум“. Из Београда се враћа преко Новопазарског санцака. Лазар Томановић — на основу казивања самога Вукотића — бележи да га је становништво „без разлике вјере“ свуда најодушевљеније дочекало „распаљено ратоборношћу противу Шваба“ Значајан је податак да су и

⁴⁰ Л. Томановић, *Из мога министровања*, 32.

⁴¹ Ibid. 35—36.

Муслимани „који су били ослобођени војне дужности, одма тражили оружје и весело се вјежбали, да прискоче у помоћ браћи у Босни и Херцеговини“.⁴²

После заседања Народне скупштине председник Државног савета Лазар Мијушковић путује у Петроград, а Томановић у Рим, у специјалној мисији. Обојица су дошли у контакт са водећим државницима и политичарима. Сећајући се својих разговора вођених са Томасом Титонијем, министром спољних послова Италије, Томановић је у својим мемоарима забележио и ове појединости:

„Ја сам отпочео као тумач једног ратничког логора, који се вјековима борио и једини на Балкану сачувао последњу стопу непокорене земље (...); народа који је свјестан те своје лијепе прошлости цио од биоградског академичара до Ловћенског пастира (...); народа коме је срце Босна и Херцеговина (...) Зато Црна Гора не може остати равнодушна према анексији ових покрајина, у којима је гледала своју бољу будућност (...); зато је одлучила да заврши своје дане херојски, као што је херојски живјела, да се њен пад чује у свијету. Овај мој увод начинио је на италијанског државника силан утисак. Његов одговор је био, да је Италија у потпуном споразуму са Русијом односно Балкана, и да му оне не могу помоћи прије него ли се балкански народи између себе не сложе“.⁴³

У Барију, на повратку из Рима, Томановића је посетио уредник листа *Corriere delle Puglie*, обавестио га је о изјави коју је дан раније дао делегацијама аустроугарски министар спољних послова барон Ерентал о анексији Босне и Херцеговине, дао му његову изјаву да прочита и замолио га да на њу одговори. Томановић је прочитао изјаву и на њу реагирао овим речима:

„Барон Ерентал је рекао да Србија и Црна Гора немају никаква права да заузму дипломатски положај према анексији или да интервенирају било на који начин. А ко има више права од Србије и Црне Горе? Света права једне крви и једног језика, ко и националне традиције скотчавају у једну моралну цјелину Босну и Херцеговину са Црном Гором и Србијом. Кроз вјекове политички раздробљени, сачували смо исто национално осјећање и исту националну свијест. Нас спајају света предања златне наше прошлости и ништа нас никад није могло раздвојити, ни сама религија. Мухмеданци наши нијесу могли трпјети цариградске Османлије и против њих устајали с оружјем, ослањајући се на Црну Гору, која их је братски помагала и вазда им уточишта давала. Отуда се може лако себи представити како они гледају на туђинце, који им из Беча долазе и заповиједају.“⁴⁴

У свом даљем одговору Еренталу Томановић је подсетио на историјске чињенице о вековним везама Црне Горе и Херцеговине, указао на њихову етничку сродност и наговестио да ће, на крају крајева, народна мисао победити:

⁴² Ibid. 34,

⁴³ Ibid. 37—38.

⁴⁴ Ibid. 40—41.

„Та дипломација је на Берлинском Конгресу дала Аустро-Угарској мандат у тој парници између српских књажевина и Цариграда да окупира предмет те парнице, чим је било одложено њено рјешење. Али несавјесна мандаторка сада хоће да злочиначки присвоји тај повјерени јој предмет!... Ипак ће српске државе коначно побједити, ако и у XX вијеку не тријумфира средовјечно право јачега!“⁴⁵

Томановићев одговор Еренталу објављен је не само у *Corriere della Puglie* него и у великим римским листовима, тако да је добио широк публицитет.

У децембру 1908. сазвана је Народна скупштина Књажевине Црне Горе у редовно заседање. Први акт био је одлука да се упутити телеграм руској Државној думи у Петроград због анексије Босне и Херцеговине. У телеграму се поздравља „Народно Представништво великог и славног народа рускога са осјећајима братске љубави и оданости, којима је од давнина наша отаџбина везана уз своју моћну заштитницу и Словенску Мајку Русију“. У телеграму се изражава нада „да ће та мисао нарочито данас, када је слободи Српског Народа и животним интересима Црне Горе запријетила велика опасност од Словенског непријатеља, наћи потпору за своје остварење у родољубљу руских народних представника и у њиховом мушком прегнућу, да се општа словенска ствар изведе на пут среће и благостања“. Са исте седнице Народне скупштине упућен је и телеграм италијанском парламенту, „у ком су се ових дана чуле ријечи правде и слободе“, са симпатијама за подјармљене Јужне Словене, у духу традиционалног пријатељства из доба Мацинија и Гарибалдија.⁴⁶

Један народни посланик из опозиције поднео је Томановићу као председнику владе и министру спољних послова интерпелацију о анексионој кризи и политичком положају Црне Горе после извршене анексије. Одговарајући на ову интерпелацију на пленарној сједници Народне скупштине од 22. I 1909, Томановић је одржао један значајан говор, који је снажно одјекнуо не само широм југословенских земаља него и у иностранству. Без сумње, то је најважнији његов говор за све време министровања. Већ у почетку својих излагања он је нагласио блиску повезаност Црне Горе са суседним земљама:

„И тако ће доста бити да овдје истакнем крв и језик, обичаје и предања, која нас са Босанцима и Херцеговцима вежу у тако неразједљиву душевну заједницу, да им је Црна Гора вазда била отворено братско склопиште и непреломна потпора у свим патриотским покретима против власника туђинаца, који нијесу знали поштовати народне им светиње, у невољи свакој сваког појединца без разлике вјероисповиједи!“⁴⁷

Осуђујући самовољни акт Аустро-Угарске да анексијом „претвори своју улогу повјеритеља у власника“, Томановић констатује:

⁴⁵ Ibid. 42.

⁴⁶ Ibid. 44—47.

⁴⁷ Ibid. 47—49.

„И зато, по мојим правним појмовима, Аустро-Угарска би се имала наћи у врло непријатном положају пред делегатима Силах потписницах Берлинског уговора. . . Јер Босна и Херцеговина нијесу биле *res nullius*, да су се могле окупацијом присвојити; нити су биле какви дивљачки крајеви у Африци, него покрајине са својом историјом и старом просвјетом, својом индустријом и трговином, која се још у предпрошломе вијеку простирала на обалама Јадранског мора и Дунава“.⁴⁸

У истом говору Томановић је, у име владе Црне Горе, овако образложио и формулисао минималне захтеве у погледу будуће припадности анектираних земаља:

„А Србија и Црна Гора, које су за ослобођење Босне и Херцеговине ратовале и многе жртве поднијеле, па и свој опстанак на коцку ставиле, имају неоспорно право да траже за те своје сестре рођене: или да се оне с њима присаједине, или бар да им се даде аутономија, да се могу развијати слободно и с њима у душевној заједници, да се могу међусобно потпомагати и снажити, да не подлегну продирању туђинске надмоћније цивилизације. . .“⁴⁹

На крају свога говора Томановић је апеловао на националну солидарност и на ослањање на властите снаге као посљедње решење:

„Ако нас наше наде у правичност Велесила преваре и овога пута, онда нам не остаје друго, него да се поуздамо у Бога, у себе саме, у тврду братску солидарност Србије и свих Срба — гдјегод се који налази — јер, господо народни посланици, Босна и Херцеговина није за Српски Народ оно, што је Елзас и Лотарингија за Француску, што је Тренто за Италију, што је Ердељ за Румуњску, већ су оне за Српски Народ што је московска област за Русију“.⁵⁰

Овај Томановићев борбени говор одговарао је ратоборном расположењу Народне скупштине. Посланици су га не само поздравили бурним аплаузом него и подржали усклицима одобравања, а неколико посланика из разних политичких група јавило се за реч и изнело гледишта или сасвим идентична или врло слична ставовима председника владе и министра спољних послова. У дебати се није чуо ни један глас који би се супротставио јасно зацртаној политичкој линији. На крају дебате предложена је и једногласно прихваћена ова резолуција:

„Црногорска Народна Скупштина, одобравајући досадашњи рад Књажевске Владе, жели да с Владом Краљевине Србије још вишом енергијом остане и даље на своме становишту, које потпуно одговара свесрпским интересима, као и достојанству и историјском задатку Црне Горе. Напријед, па што Бог да, награв се нема куд!“⁵¹

⁴⁸ Ibid. 57—58.

⁴⁹ Ibid. 58.

⁵⁰ Ibid. 60—61.

⁵¹ Ibid. 61.

Томановићев говор — у целини или у исцрпним изводима — и текст резолуције Народне скупштине објавила је не само југословенска штампа него и многи страни листови, са различитим коментарима, који су зависили од њихове политичке оријентације. Нарочиту пажњу посветиле су говору бечка, пештанска и берлинска штампа, с једне стране, и руска, с друге стране. Нарочито је био агресиван водећи бечки лист *Neue Freie Presse*, који је донео посебни чланак *Један ратоборни говор црногорског министра спољних послова*. Чланкописац покушава да Томановићев говор прикаже као „позив на устанак Срба не само у Босни и Херцеговини, него још и у Далмацији, Хрватској и Угарској, а то значи много више него што министар једне мале државице сме себи да дозволи, што би г. Томановић морао знати, и зато његов говор представља провокацију“. Чланкописац истиче да је тешко претпоставити да књаз Никола „при овом великом искуству није могао сагледати какву одговорност преузима на себе када пушта свога министра да држи овакав дрски и зазивачки говор“.⁵²

Угледни берлински лист *Nord Deutsche Zeitung* покушава, између осталог, да индиректно упозори: „Немамо повода да се детаљније задржавамо на претњама, изреченим у министровом говору и у скупштинској резолуцији, јер се за сада још не помишља да се претње претворе у акцију, која би лако могла постати судбоносна за Црну Гору и Србију.“⁵³

Познати петроградски дневник *Новоје времја* доноси посебан уводник *Последња опомена*, у коме упозорава: „Није ово први пут да Црна Гора стоји пред питањем о свом опстанку, али се она није никада колебала да прихвати добачену рукавицу. За европску дипломатију било би лакше да тога горског орловског гнезда нема. Али оно постоји, и миротворци морају с тиме рачунати, па ма како им било неугодно (...) Глас црногорског министра одјекнуо је као последња опомена европској дипломатији.“⁵⁴

Полузванични *Journal de St. Petersburg*, иначе врло обазрив у третирању међународних односа, био је овога пута оштрији него обично: „Г. Томановић не дозвољава да се, мимо правно заинтересованих, Босна и Херцеговина деградирају на мртве предмете, који се могу слободно продавати и куповати, утолико више што се српска крв потоцима лила за њихово ослобођење. Нека се златом купују далеке колоније, где нема ни националне свести, ни историјских граница, али није допуштено усред Европе водити политику, која се ослања на право јачега и која

⁵² *Neue Freie Presse*, Wien, 23. јануар 1903.

⁵³ *Nord-Deutsche Zeitung*, Berlin, 25. јануар 1909.

⁵⁴ *Новоје времја*, Петроград, 25. јануар 1909.

хоће да Босна и Херцеговина буду исто што и Конго усред Африке“.⁵⁵

У југословенским земљама, а нарочито у Црној Гори и Србији, изазвала је разумљиво огорчење новинска вест — објављена у свима тадашњим листовима — да је „Аустро-Угарска, послје дужих преговора, закључила уговор са Турском, којим јој је она за два и по милиона турских лира уступила сва своја права над Босном и Херцеговином.“⁵⁶ Безмало сви југословенски листови — не само опозициони него и они умерени — донели су оштре протесте против ове беспримерне „купопродаје“. Полуванични орган црногорске владе писао је тим поводом:

„Аустро-Угарска дакле, послје закљученог уговора са Турском, узимље данас мјесто ове посљедње у тој још неријешеној парници против српских држава! Отуда слиједи да Аустро-Угарска уговором закљученим са Турском није остала власником Босне и Херцеговине, него само парничаром против Србије и Црне Горе, које траже слободу њихову“.⁵⁷

Док је југословенска штампа оштро осуђивала анексију Босне и Херцеговине и с низом убедљивих аргумената доказивала да на овом самовољном акту не може и неће остати — дотле је бечка и пештанска штампа приказивала анексију као свршен чин, који се више не може мењати, а Босну и Херцеговину као колоније Хабсбуршке Монархије.⁵⁸

Иако заједнички отпор Србије и Црне Горе против анексије Босне и Херцеговине није донео жељених резултата, он представља значајан догађај и показује да и мале државе могу да воде независну политику у борби за свој угрожени опстанак. Међутим, политички ставови влада Србије и Црне Горе имали су и својих слабости. Иако су оба министра спољних послова, Милован Миловановић и Лазар Томановић, имали несумњивих државничких способности, они су и грешили. Њихова основна политичка грешка лежала је у томе што су обојица сматрали Босну и Херцеговину као искључиво српске земље и инсистирали на подели њихових територија на две интересне сфере: Босна да

⁵⁵ Journal de St. Petersburg, 27. јануар 1909.

⁵⁶ Глас Црногорца, бр. 9, 1909.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Водећи бечки лист Neue Freie Presse, који је желео да важи као орган аустријског јавног мњења, признавао је отворено, без икаквих скрупула и без имало устручавања: „Босна и Херцеговина су за Аустро-Угарску оно што колоније за остале европске силе. Ми смо у свим питањима колонијалне политике према великим силама показивали нарочиту предусретљивост. Енглеска се у тешким временима освајања Египта и рата с Трансвалом више пута користила нашим пријатељством. Француска је јавно признала да смо јс ми, за време борбе око Туниса, а нарочито око Марока, често показивали наше благонаклоне намере. Искључено је да је Русија заборавила колико јс могла црпети покојства из тога што је у доба руско-јапанског рата имала поузданог суседа (. . .). Дакле, Аустро-Угарска има извесна права на пријатељска осећања ових сила, које су у колонијалним заплетима и ратовима благодарно осећале нашу предусретљивост. . .“ (Neue Freie Presse, 5. октобар 1908).

припадне Србији а Херцеговина Црној Гори. То није била само њихова политика, него истовремено и политика владајућих класа и у Србији и у Црној Гори. Такву политику водиле су углавном све грађанске странке и групе, стојећи на националистичким позицијама.

Једину исправну политику у овим судбоносним историјским тренуцима водили су српски социјалисти са Димитријем Туцовићем на челу. Супротно представницима владајућих класа у Србији и Црној Гори, српски социјалисти сматрали су Босну и Херцеговину — исто као и остале суседне области — као југословенске земље које се боре за своје ослобођење и уједињење, на темељима пуне једнакости и равноправности, у оквиру јужнословенске федерације и балканске конфедерације. ⁵⁹ То су то предвиђали, у својим смелим визијама далеке будућности, Светозар Марковић и Васа Пелагић.

Док је Лазар Томановић давао борбене изјаве страном штампани и држао ратоборне говоре у Народној скупштини и док је Милован Миловановић путовао по европским престоницама и тражио „накнаде“ и „компензације“⁵⁹ — дотле је Димитрије Туцовић осуђивао анексију са марксистичких позиција. Већ неколико месеци пре проглашења анексије Туцовић је проишљивио предвиђе шта се у Бечу спрема и почео писати и објављивати значајне чланке, у којима је критички анализирао окупаторски режим у Босни и Херцеговини. Туцовић је отворено демаскирао режим бечких и пештанских „културтрегера“ у окупираним земљама и откривао право наличје њиховог режима.⁶⁰

Између Томановићевих и Миловановићевих ставова према анексији било је и извесних крупнијих начелних разлика. Обојица интелектуалци несвакидашњих способности, они се нису слагали у политичкој тактици и стратегији. Томановић је био принципипијелнији, а Миловановић еластичнији: први је био одлучно противан покушају књаза Николе да се преговара с аустроугар-

⁵⁹ Слободан Јовановић, *Милован Миловановић*, XI, Српски књижевни гласник, (1. јула 1937).

⁶⁰ Д. Туцовић, у једном од својих најважнијих чланака, упозорава: „До скоро је у готово целој европској јавности третирана Босна и Херцеговина као пример који најбоље показује како једна модерна капиталистичка држава уме да усрећи један примитиван народ (...) Само је Босанцима и нама, који живимо у најближем суседству Босне, било познато да су цифре о развитуку увоза и извоза на подизање материјалног стања народа и развитака привреде, већ најбездушнијег капиталистичког пустошења и сатирања привредног богатства. Само је нама било познато да мир и ред, којим се званична Аустрија разметала пред светом, није израз народног задовољства, већ успех полицијских стега и војничких гарнизона и посада по целој Босни и Херцеговини (...) Аустријски режим у Босни може да послужи као пример завојевачке колонијалне политике, али само у рђавом смислу. И Босна је сведок да капиталистичке државе не воде освајачку колонијалну политику у име културе, као што то њени браниоци тврде, већ једино и искључиво у име интереса капиталистичке класе, у име профита...“ (Радничке новине, Београд, 5. јуна 1908).

ском дипломатијом о евентуалним територијалним уступцима у Херцеговини; други је опет инсистирао на тражењу компромисног решења у виду разних „накнада“ и „компензација“.

VI. — Бомбашка афера

За време Томановићевог министровања одиграо се у унутрашњој политици Црне Горе један крупан догађај, који је одјекнуо и ван њених граница, изазвао јавно мњење у свима југословенским земљама и нашкодио угледу не само књаза Николе него и Лазара Томановића, иако је он лично понајмање био крив. То је бомбашка афера у пролеће 1908. Тадашњи посланик Краљевине Србије на Цетињу, Јован М. Јовановић, покушао је у дванаестом часу да упозори књаза Николу на тешке последице ове афере. Да би се боље сагледала политичка позадина овога догађаја, потребно је навести овај дијалог, према аутентичном белажењу самога Јовановића:

- А београдска штампа не престаје грдити мене и моје Црногорце... нико ништа да учини против тога!
- Код нас је штампа слободна, Ваше Височанство...
- Па ни то вам није доста, већ шаљете бомбе да побију и разнесу мене и све моје...
- Сваки зна, Височанство, да су те бомбе једна намештена ствар...
- ...е, видећете сутра-прекосутра на процесу.
- Ја се надам, Височанство, да неће до процеса доћи, процес би био један европски скандал...⁶¹

Међутим, до процеса је ипак дошло, јер је то и желео и форсирао сам књаз Никола. Према веродостојном сведочанству Јована М. Јовановића:

„Јавно мњење и људи у Црној Гори беху раздражени, те сви наши и руски напори да се процес заустави, или бар да суђење буде без велике галаме, не помогоше. Разговори са Дром. Лазом Томановићем, и руског посланика Максимова и моји, беху узалудни; он се, млак и добар, као и колебао, али други: Мартиновић, Вукотић, Јован Пламенац, и остали, — сви су тражили процес, и хтели исто што и Господар. Кнез, опет, желео је да суди некадашњим својим либералним министрима; и желео је да понизи Београд...“⁶²

Овако је 1921. године писао посланик Србије, који је био не само дипломата и политичар него и историчар, који је тежио да утврди истину. Нова истраживања су показала да је био у праву. Владимир Дедијер, у *Историји Југославије*, такође оптужује за ову аферу самога књаза Николу, а не Томановића.⁶³

⁶¹ Јов. М. Јовановић, *Краљ Никола и бомбашка афера*, Nova Европа, Загреб, књ. II, бр. 1, 21. марта 1921.

⁶² Ibid.

⁶³ V. Dedijer, *Unutrašnji odnosi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji* (1903 1914), у књизи »Istorija Jugoslavije«, Београд 1872, 350.

У својој аутобиографији, у књизи *Из мога министровања* и у мемоарским текстовима, објављеним у листовима и часописима, Томановић је покушавао да брани свој политички рад и политику владе, којој је стајао на челу у изванредно тешким временима на раскрсници. Иако председник владе и министар у два важна ресора Томановић се са неким одлукама своје владе није слагао и у два маха подносио је оставку, али му није уважена. Он се у извесним случајевима супротстављао и самоме књазу Николи, који га је називао „тврдоглавим Цуцом“ Тек на његово упорно инсистирање оставка му је уважена, али је враћен на његов ранији положај председника Великог суда.

Томановић представља врло сложену политичку личност, која заслужује да буде детаљније проучена и свестраније осветљена. У једном свом писму Милану Ђурчину, уреднику *Нове Европе*, Томановић је написао и ове речи: „Никад ништа нијесам написао по чијем упутству или налогу, него што у мојој глави сазри“.⁶⁴ Поред свих његових противуречности, у овим речима има много истине.

VII. — Радови из политичке историје

Поред свога дугогодишњег политичког и публицистичког рада, Томановић је у својим слободним часовима доспевао да се успешно бави и научноистраживачким радом, нарочито у богатом цетињском архиву, тој неисцрпној ризници за историју Црне Горе. Од његових радова највећу научну вредност има књига *Петар II Петровић Његош као владалац*.⁶⁵ О Његошу је као песнику писано много, а о њему као владару, државнику и политичару релативно мало. Овом књигом Томановић је попунио осетну празнину у историјској литератури. Према оцени Радивоја Врховца: „Међу његовим књижевним дјелима неће никад изгубити вриједност рад који је посветио највећем пјеснику нашем, Владици Раду, као владоцу, књига спомоћу које се Његош и као пјесник јасније представља и разумије.“⁶⁶

Несумњиву научну вредност има Томановићева књига *Догађаји у Боки Которској од 1797 — 1814*,⁶⁷ у које је, опет на основу самосталних архивских истраживања, приказао бурна поли-

⁶⁴ М. Ђурџин, *Dr Laza Tomanić*, Nova Европа, књ. XXV, бр. 11, 26. новембар 1932.

⁶⁵ Л. Томановић, *Петар II Петровић Његош као владалац*, Цетиње 1896.

⁶⁶ Р. Врховац, *Dr Лазо Томановић*, *Летопис МС*, књ. 334, децембар 1932.

⁶⁷ Л. Томановић, *Догађаји у Боки Которској од 1797—1814*, Дубровник, 1922.

тичка, дипломатска и војна збивања у Боки од пада Млетачке Републике до пада Боке под Аустрију. Говорећи у својој аутобиографији о овој књизи, Томановић с разумљивим поносом истиче: „У истој књизи доказао сам да су Млечичи на Цетињу лагумали Иванбегов манастир, а не Турци, како се до тада мислило, на основу млетачких докумената“.⁶⁸

Бавећи се изучавањем црногорско-млетачких односа Томановић је написао расправу *О Ивану Црнојевићу*,⁶⁹ у којој је успешно доказивао да је Ободска штампарија „плод оне културе, која је подигла Високе Дечане, којима се данас свијет диви, а није плод спекулације“.⁷⁰ Резултате ових својих истраживања Томановић је изложио и у једном свом запаженом реферату на научном скупу о Гутенберговој 500-годишњици у Мајнцу,⁷¹ којом су приликом стручњаци оценили „Ободски Октоих“ као бисер на интернационалној изложби штампарске вештине кроз векове („die Perle der Ausstellung“).⁷²

Томановић се умешао у неколико полемика које су водили историчари његовог времена. Када је Иларион Руварац, родоначелник нове критичке школе у српској историографији, објавио своју познату студију *Montenegrina*,⁷³ у којој је устао против народног предања о вечито слободној Црној Гори, Томановић му је одговорио полемичком расправом *G. Ruvarcic i Montenegrina*, у којој је покушао да побije његову тезу.⁷⁴ О овом сложеном предмету водиле су се дуге и огорчене полемике, које су окончане тек критичким истраживањима Бранислава Ђурђева у турским историјским архивима, у којима је пронашао документа, на основу којих је дошао до нових правилних закључака.⁷⁵

У расправи *Књаз Данило и Аустрија* Томановић је открио његово савезништво с Француском и Пијемонтом у рату против

⁶⁸ Биографија Л. Томановића, 617.

⁶⁹ Л. Томановић, *О Ивану Црнојевићу* (неколико питања по најновијим подацима), сепарат из Бранковог кола, Сремски Карловци 1902.

⁷⁰ Биографија Л. Томановића, 618.

⁷¹ *О Ободско-цетињској штампарији*, предавање о 500-годишњици Гутенберговој на научном скупу у Мајнцу, сепарат из Бранковог кола, Срем. Карловци 1900.

⁷² Биографија Л. Томановића, 618.

⁷³ И. Руварац, *Montenegrina*, сепарат из Бранковог кола, Срем. Карловци 1898, друго издање 1899.

⁷⁴ Томановић са Цетиња 25. априла 1899. јавља Александру Сандићу да је „готов с одговором на Руварчева *Montenegrina*“ и покушава да га увери: „Кад прочиташ, друкчије ћеш мислити него сада, а мислим да ће и сам бијесни Руварац мало к себи доћи и стићети се овога свога смјера и тона. Ја се с њим не могу мјерити у историјском знању, па сам себи узео за задатак, да видим је ли објективно писао своја *Montenegrina*; а кво име заслужује историјски критичар без објективности?“ (Рукописно одјелење Матице српске, инв. бр. 3693).

⁷⁵ Б. Ђурђев, *Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953.

Аустрије и указао на неке нове моменте у спољној политици Црне Горе у доба његове владавине.⁷⁶

Поред ових студија и расправа, Томановић је у току последњих година свога живота написао и објавио по листовима, часописима и зборницима читав низ чланака, прилога и мемоарских записа, који садрже важних података из разних раздобља његовог живота. Од успомена из младости свакако је најважнији његов чланак *Милетићев утицај на Приморју*, у којем је евоцирао своја сећања на покрет Уједињене омладине српске у Далмацији и Боки Которској, у доба када је Светозар Милетић био на врхунцу своје политичке борбе.⁷⁷ У овом тексту Томановић је изнео значајне појединости о југословенској оријентацији Миха Клаића и Ивана Данила. Тако је забележио ову карактеристичну епизоду о Клаићу:

„Кад сам почео купити по Приморју чланове Српске Уједињене Омладине, пошао сам код дра. Мика Клаића најугледнијег првака Народне Странке. Он се одма радо уписао и чланарину ми дао, па ме упитао, јесам ли гледао Милетићеву слику. Кад сам му нијечно одговорио, дигао се иза писаћег стола, изнад ког висаше она велика слика Благовештанског Сабора, па ми на њој показа Милетића и Суботића“.⁷⁸

И Ивану Данилу, уреднику *Priloga uz Narodni list*, који је излазио као додатак уз *Nazionale*, Томановић износи ову занимљиву епизоду:

„Кад почину Књаз Михаило, подиже се из Београда вика на Милетићеву „крваву“ *Заставу* и на Српску Уједињену Омладину. *Il Nazionale* донесе из Београда допис у том смислу. Ја планух и полећех у уредништво са тим дописом, те изјавих да ја не могу више сарађивати. А честити поп Иван мени: „Што се љутиш? Ево ти *Nardni list*, па пиши!“ И даље није било ријечи противу Милетића и његове Омладине“.⁷⁹

Осећајући да у својој књизи *Из мога министровања* (1921) није рекао све што је желео да каже о свом политичком и публицистичком раду, Томановић је у току последњих година живота написао низ мемоарских текстова и објавио их у загребачкој *Новој Европи*.⁸⁰ У овим запаженим чланцима он је изнео многе непознате детаље и појединости о унутрашњој и спољној политици оне црногорске владе којој је он стајао на челу. Било би погрешно претпоставити да је он ту само бранио политику своје владе и класе којој је припадао, него му се мора признати да се

⁷⁶ Л. Томановић, *Књаз Данило и Аустрија*, сепарат из Братства, књ. XVIII, Београд, 1924.

⁷⁷ Л. Томановић, *Милетићев утицај на Приморју* (*Моја лична успомена*), *Летопис МС*, јуна 1926, књ. 308, стр. 103—106.

⁷⁸ Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 7717.

⁷⁹ Л. Томановић, *Милетићев утицај на Приморју*, *op. cit.*

⁸⁰ Л. Томановић, *Краљ Никола и Аустрија* (књ. XIX, св. 12); *Аустрија и Црна Гора* (књ. XX, св. 5); *Црна Гора и Турска* (књ. XX, св. 8); *Црна Гора и Италија* (књ. XX, св. 12); *Црна Гора и Русија* (књ. XXII, св. 3); *Црна Гора и Србија*, (књ. XXIII, св. 5); *Црна Гора и Бугарска* (књ. XXV, св. 11).

поштено трудио да превазиђе политичке и класне интересе и да расправља о проблемима, који су се у то доба постављали, са ширих националних позиција.

Као дугогодишњи уредник *Гласа Црногорца*, часописа *Нова Зета* и алманаха *Грлица*, Томановић је водио разгранату преписку са многим српским, хрватским, руским и другим словенским и страним књижевницима, научницима и јавним радницима. Осим тога, њему су се обраћали не само за време његова министровања него и доцније многи политичари, публицисти и јавни радници, тражећи од њега разна обавештења или га позивајући на сарадњу. Један део ове обилате преписке, с потребним коментарима, објавио је као изворну грађу за будуће историчаре.⁸¹

Последње године свога живота провео је у родној Боки, у Херцег-Новом, пишући своје мемоаре. Последњи чланак⁸² објавио је у *Новој Европи*, у истом броју у коме је изашао и некролог 'о њему.⁸³ Умро је у Херцег-Новом, у дубокој старости, у 88. години живота, 2. новембра 1932. Његов списатељски опус је огроман.⁸⁴ Поред посебних књига и брошура, објавио је неколико хиљада потписаних и непотписаних чланака, реферата, оцена, приказа и бележака, растурених у многим југословенским, руским и италијанским новинама, листовима и часописима. Иако у овим његовим текстовима има и доста субјективнога, остаје несумњиво да они садрже и важних података, незаобилазних за оне који се баве изучавањем историје не само Црне Горе и Далмације него и осталих јужнословенских земаља и покрајина.

Присталица и дугогодишњи министар последњег црногорског владаоца, Томановић је у неколико махова покушавао да брани његову унутрашњу и спољну политику — бранећи на тај начин индиректно и самога себе — али објективност захтева да се констатује да он при томе није био ни опортуниста ни каријериста, да није био слеп према његовим апсолутистичким прохтевима и да није писао апотеозе и дитирамбе о „Господару“, као што су то чинили многи његови министри, сенатори, генерали и владике. И у најтежим часовима свога министровања, трудио се да сачува своје људско достојанство.

У сваком случају, његова неуморна јавна делатност — прво у Далмацији, а затим у Црној Гори — заслужује да се детаљније проучи и потпуније осветли са свима његовим противречностима и класним условљеностима. Живећи у економски неразвијеним југословенским покрајинама, какве су у то време биле Далмација и Црна Гора, у једном времену на раскрсници, када

⁸¹ Л. Томановић, *Из писама умрлих и заслужних Срба*, Нови живот, Београд, књ. XXVI, св. 6—12, 1926, књ. XXVII, св. 1—12, 1926.

⁸² Л. Томановић, *Црна Гора и Бугарска*, *Nova Европа*, књ. XXV, св. 11, 26. новембар 1932.

⁸³ М. Турчин, *op. cit.*

⁸⁴ Н. Р. Миљанић, *Библиографија радова др Лазара Томановића*, Бока, књ. V, Херцег-Нови 1973, 129—140.

је грађанска класа у своме налету рушила последње остатке феудализма и старинског, конзервативног, патријархалног начина живота, Томановић је у светлим тренуцима почео увиђати дотрајалост друштвеног поретка, коме је служио, и политичког система, који је бранио у најбољим годинама свога живота.

Томановић је у току свога дугога живота у више махова нападан и од православних и од католичких клерикалаца. Са једне стране критиковао га је владика Николај Велимировић, мистичар и религиозни фанатик, са великокрпских и православних позиција. Са друге стране нападали су га дон Иво Продан, преко *Katoličke Dalmacije*, и каноник Миховил Павлиновић, преко *Narodnog lista*, са ултрамонтанских позиција. Међутим, Томановић је не само у младости него и у старијим годинама био и до краја остао протагониста верске толеранције. У једном карактеристичном писму, датираном у Херцег-Новом 6. III 1926, он преко Марка Малетина поручује војвођанским Србима:

„Ви тамо у Подунављу тешко гријешите идентифицирајући Српство са Православљем. Није ли Доситије до Његоша сматрао и наше Католике и Муслимане као Србе исто као Православне? А ви сада ћерате их из Бранкова Кола (...) Молим Вас размислите, зашто ћемо питати, ко у шта вјерује? А што ћемо с онима, који ни у што не вјерују? Дакле оставимо вјеру и поштујмо свачију, па и безвјернике!“⁸⁵

Када се хватао у коштац са православним клерикалцима и српским шовинистима, који су се залагали за стварање Велике Србије на монархистичким и централистичким основама, и са ултрамонтанцима и франковцима, који су ковали планове о Великој Хрватској у границама дотрајале Хабсбуршке Монархије, Томановић је проницљиво сагледавао да се сложено источно питање може у крајњој линији решити само на ширим основама, ослобођењем и уједињењем јужнословенских народа изван туђинских оквира.

Др Коста Милутиновић

⁸⁵ Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. 7717. Објективност захтева да се констатује да ни Марко Малетин, ни кругови око Матице српске у раздобљу између два рата, нису били ни клерикалци ни конзервативци, него напредни интелектуалци са демократскограђанске левице.